

VU Research Portal

Amsterdam en Oranje. De politieke cultuur van de buitenplaats in Hollands Gouden Eeuw

van der Laarse, R.

published in

Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek
2015

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Laarse, R. (2015). Amsterdam en Oranje. De politieke cultuur van de buitenplaats in Hollands Gouden Eeuw. In Y. B. Kuiper, B. Olde Meierink, & E. Storms-Smeets (Eds.), *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek* (pp. 66-95). (Adelsgeschiedenis; No. XIV). Verloren.
<http://www.verloren.nl/boeken/2086/247/5676/adel/buitenplaatsen-in-de-gouden-eeuw>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

AMSTERDAM EN ORANJE

De politieke cultuur van kasteel en buitenplaats in Hollands Gouden Eeuw

Dit essay heeft betrekking op de politieke en culturele betekenis van de buitenplaats. Deze heeft in het historisch onderzoek en erfgoeddiscours tot nu toe weinig aandacht gekregen. Zo worden de weidse polders ten noorden van Amsterdam met de typische stolpboerderijen wel beschouwd als het meest iconische Hollandse landschap. De in 1612 drooggevallen Beemster geniet zelfs de status van werelderfgoed ‘als schoolvoorbeeld’ van de drooglegging van binnenmeren voor een rationele verkaveling als landbouwgrond, echter zonder verwijzing naar het oorspronkelijk ‘Amsterdamse’ karakter van deze ontginningspolder.¹ Vergelijkt men hedendaagse beelden van Google Earth met historische kaarten dan blijken echter in de mechanisch scherp gesneden akkers nog de lanen en zichtassen herkenbaar van de vroegere buitenplaatsen. Luchtfoto’s en infrarood scans tonen in vergelijkbare plattelandstreken bovendien vaak nog een ander middeleeuws landschap met verdwenen kasteelplaatsen, hoeven en sloten onder de latere verkavelingen. Het lege polderlandschap laat zich dus lezen als een palimpsest.

Soms wordt in dit vlakke land een tipje van de sluier opgelicht door een informatiebord langs de weg dat als een scherm op het verleden een beeld oproept van verdwenen kloosters en kastelen. Zo staat aan de rand van Ilpendam langs de Purmerringvaart bij een fors uitgevalen stolpboerderij een historische foto van een ogenschijnlijk middeleeuwse waterburcht met vier hoektorens, een ruime binnenplaats en slotbrug, op de plek waar later de hoeve is opgetrokken. Het betreft het in 1872 gesloopte slot Ilpenstein, dat op zijn beurt in 1622 was gefundeerd op een schans uit de Tachtigjarige Oorlog. Tot aan de sloop van hun stamslot voerden de eigenaren de heerlijke titels van Purmerland en Ilpendam die terugvoerden tot Willem Egert van Gendt (circa 1360-1417), de schatrijke bouwheer van de Amsterdamse Nieuwe Kerk, en tevens stadhouder van Holland, en hofmeester van Jacoba van Beierens vader graaf Willem VI. Deze Amsterdamse edelman was als voornaamste leenman van de Hollandse graaf omstreeks 1400 het recht vergund om als eerste vrijheer van Purmerend en Purmerland bij de toegang van de grafelijke stad (op het huidige Slotplein) slot Purmerstein te bouwen, een echt kasteel dat nog tot halverwege de achttiende eeuw dienstdeed als gevangenis.² Opmerkelijk genoeg behoorden, zoals we zullen zien, ook de latere heren van Ilpenstein tot de crème de

¹ ‘Droogmakerij de Beemster’, www.werelderfgoed.nl/werelderfgoed/droogmakerij-de-beemster, geraadpleegd 27 januari 2015.

² J. H. de Bruijn, *De bewoners van het Kasteel Ilpenstein en hun nakomelingen, 1827–1957* (Ilpendam 1958); J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland. Hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk 1981) 276–283. Uit het sloopmateriaal van Ilpenstein is in 1872 de boerderij Ilpenstein opgetrokken die echter in 1934 zou zijn vervangen door de huidige boerderij: Christian Bertram, *Noord-Hollands Arcadia. Ruim 400 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen, prenten en kaarten uit de Provinciale Atlas Noord-Holland* (Alphen aan den Rijn 2005) 150-152.

Huis Ilpenstein, Ilpendam, van achteren door Abraham de Haen, 1725. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

la crème van de Amsterdamse regentenaristocratie, wat ons attendeert op een onverwachte stedelijke én feodale continuïteit.

Dit vestigt de aandacht op een in het Nederlandse buitenplaatsenonderzoek onderbelichte component van politieke elitevorming, namelijk dynastieke competitie en ‘overherigheid’.³ Hebben we in onze benadrukking van de breuk van de Nederlandse Opstand en van het onderscheid tussen de commerciële kust- en feodale landgewesten misschien te weinig oog gehad voor meer complexe vormen van continuïteit en politieke geografie? Wat weten we eigenlijk naast economisch gewin, distinctiedrang en ‘competitieve consumptie’ over de motieven van zeventiende-eeuwse regenten en kooplieden die zo massaal op het kennelijk nog steeds met heerlijke glans omgeven Hollandse platteland neerstreken; of waren de grenzen tussen stad en land misschien altijd al brozer dan gedacht? ⁴ Waarom kochten zij als ware heer-regenten landerijen, heerlijkheden, kastelen en buitenplaatsen uit oudadellijk of kloosterlijk bezit, of stichtten nieuwe ‘lustpaleizen’ om deze met pseudo-adellijke titels en rechten te om-

³ Vergelijk voor de oorsprong van het begrip, waaronder ik de via ambachten en heerlijkheden vormgegeven soevereiniteit of machtsstructuur van de Republiek versta, A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving: een sociologische bewustwording van de ‘overherigheid’* (Assen 1965), en voor een knappe reconstructie van de na 1795 ‘generationaliseerde’ archieven van de Staten-Generaal als representatie van hun oudere, gelaagde politieke context, te weten de hiërarchisch, federaal en (steeds meer) territoriaal statelijk geordende archieven van het leenstelsel, de standen, de Staten, en het hof: Theo Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (z.pl. 2009) 237-445.

⁴ Vergelijk ook Yme Kuiper, ‘In de ban van de zegelring. Van een novelle van W.F. Hermans naar een antropologie van distinctie’, in: Redmer Alma, Conrad Gietman en Albert Mensema red., *Adel en heraldiek in de Nederlanden. Identiteit en representatie* (Hilversum 2012) 336.

geven, en welke politieke en culturele boodschappen droegen deze huizen eigenlijk uit? Kan men de status van de bewoners aflezen uit hun architectuur en decoratie, of bezaten ze nog andere, meer of minder *verborgen* betekenissen? En waarom stichtten sommige families nog in de zeventiende eeuw zoiets archaisch als een kasteel in het Noord-Hollands polderland? Dergelijke vragen naar de culturele biografie van het kasteel- en buitenplaatsenlandschap leiden ons als vanzelf tot de dynastieke netwerken van bewoners en eigenaren. In het onderstaande zal ik daarom de betekenis van het Amsterdamse buitenplaatsenlandschap van de Gouden Eeuw belichten vanuit de context van de politieke en culturele competitie tussen adel en patriaciaat. De aandacht gaat daarbij in het bijzonder uit naar de cruciale antagonistische machtsrelaties in Hollands *age of faction* tussen het Haagse hof en de Amsterdamse heren.⁵

DE BICKERSE PRINSEN

De bouwheer van Ilpenstein was de Amsterdamse burgemeester Volckert Overlander (1570-1630). Deze had in 1618 Eggerts voormalige hoge heerlijkheid Purmerland en Ipendam gekocht van de steden Edam en Monnickendam, die deze acht jaar eerder uit de door de Hollandse Staten geveilde boedel van de Egmondse grafelijkheid hadden overgenomen om de invloed van Purmerend te besnoeien. Twee jaar nadat hij door Jacobus I van Engeland tot ridder was verheven, nam de nieuwe heer zijn intrek in het archaïserend, kasteelachtig huis met vier forse torens en gekanteelde weermuren aan de rand van de zojuist drooggevalle Beemster (1612) en Purmer (1622). Ilpenstein vererfde later op Overlanders dochter Maria (1603-1678) die gehuwd was met Frans Banning Cocq (1605-1655), de in het zwart gestoken schutterskapitein van Rembrandts *Nachtwacht* (1639-1642) in het Amsterdamse Rijksmuseum, eertijds in de Doelenzaal nog *Het Corporaalschap van Frans Banning Cock* (1642) geheten.⁶ Een andere dochter, Geertruid Overlander (1609-1634), huwde de Amsterdamse burgemeester Cornelis de Graeff, heer van Polsbroek (1599-1664), wiens nageslacht het slot nog tot aan de sloop zou bewonen. Overlander was een zwager van Pieter Jansz Hooft (1574-1636) die met zijn zuster Gertruid (1577-1653) was gehuwd. 'Jonker' Overlander had rechten gestudeerd in Leiden en was in 1595 gepromoveerd in Bazel voordat hij zelf met Hoofts zuster Geertruid (1570-1630) trouwde. Met behulp van dergelijke met huwelijken bezegelde vriendschappen heersten deze Amsterdamse magnaten vanaf de eerste en de tweede uitleg van de Amsterdamse grachtengordel (1585-1600) vanuit hun gekochte heerlijkheden als heemraden en dijkgraven over de oude herenlanden en de door hen gefinancierde droogmakerijen.

Wat voerde deze vooraanstaande Amsterdamse heren en dames naar Waterland, en wat was de functie en betekenis van Overlands zeventiende-eeuwse 'schijn-' of coulissenkasteel?⁷ Met deze vragen bevinden we ons midden in het debat over aristocratisering en distinctie, de vroegmoderne verhouding van stad en land, en die tussen burger en adel. De namen van de kasteelbewoners verbinden dit Waterlands 'kasteel' met de zogeheten Bickerse ligue – de fa-

⁵ Alan Marshall, *The Age of Faction. Court Politics, 1660-1702* (Manchester/New York 1999).

⁶ Thera Coppens, *Baarnse Lusthoven en hun bewoners* (Baarn 1990) 22.

⁷ Vergelijk H.L. Janssen, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen', in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink red. *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996) 15-111, aldaar 62 en 106-111.

Portret van Pieter de Graeff, heer van Zuid-Polsbroek, Purmerland en IJpendam. Schepen van Amsterdam. Kniestuk, staande bij een zuil waarop het familiewapen staat. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

Portret van Jacoba Bicker, echtgenote van Pieter de Graeff. Kniestuk, staande naast een zuil. Op het basement van de zuil haar familiewapen. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

milieclan gesticht door en rond de Amsterdamse handelsmagnaat Jan Bicker (1591-1653) en zijn 'grand dame' Agneta de Graeff van Polsbroek (1603-56). Jans broer Jacob Bicker (1588-1647) erfde van hun oom Pieter Dirckz. de Graeff (1573-1645) de heerlijkheid Engelenburg te Herwijnen bij Gorcum, die na zijn overlijden kwam aan de oudste broer Andries Bicker (1586-1652), terwijl de jongste Cornelis Bicker (1592-1654) heer van Swieten werd, naar het Huis te Zwieten in Zoeterwoude. Zij gaven leiding aan de staatse, arminiaanse factie in de Amsterdamse vroedschap, samen met hun oom Jacob Dircksz de Graeff (1570-1638) en diens zoons Cornelis de Graeff van Polsbroek en 'rijksridder' Andries de Graeff (1611-1678). In het tweede kwart van de zeventiende eeuw zouden deze verzwagerde *tycoons* zich omwille van de handel tegen de oorlogspolitiek van de stadhouder keren en aandringen op behoud van de in het Twaalfjarig Bestand besloten vrede met Spanje. Zoals de zestiende-eeuwse hoge edelen als gewestelijke stadhouders aan het Brussel hof vochten tegen het Spaanse absolutisme, zo bevocht deze *selfmade* regentenadel, ironisch genoeg, de 'ware vrijheid' van hun stad en gewest tegen de centralistische politiek van de prins-stadhouder in de Haagse Staten.

Op aandrang van deze Hollandse en Amsterdamse magnaten zou de Republiek, kort na Frederik Hendriks overlijden in 1647, een jaar later met Spanje de Vrede van Munster sluiten.

Een eenzijdige vrede die, weliswaar werd gesteund door Amalia, de prinses-weduwe, maar op weerstand stuitte bij de nauw met het Britse en Franse hof verbonden Stuart-kring rond haar zoon en schoondochter, prins Willem II en Maria I Stuart. Het hof van de Zonnekoning weet haar met deze eenzijdige vrede geen rekening te hebben gehouden met de belangen van de vroegere Franse bondgenoot, en de jonge prins Willem vreesde dat het hof zich met deze onderwerping aan de Amsterdamse handelsbelangen de regie uit handen liet spelen. Met de Munsterse vrede kwam immers een einde aan het stadhoudelijk primaat van de buitenlandse politiek, zoals Frederik Hendrik dat met het Secreet Besogne van 1634 van de Staten had verworven. Toen Amsterdam na de vrede met Spanje weigerde nog langer soldij voor de prinselijke troepen te betalen, verkoos de onbesuisde prins-stadhouder daarom een uitschakeling van de Bickerse factie door een openlijke militaire confrontatie. Daarmee herhaalde zich in 1650 de situatie van 1619 toen Oldenbarnevelt door prins Maurits naar het schavot was geleid en Hugo de Groot voor levenslang op slot Loevestein gevangen was gezet. Met deze nieuwe orangistische coup werden opnieuw de besturen van staatsgezinden gezuiverd, en vooraanstaande Hollandse regenten als de Dordtse raadpensionaris Jacob de Witt (1589-1674), de vader van Johan en Cornelis, naar Loevestein gedeporteerd.

Om de Staten op de knieën te dwingen had Willem II naar het voorbeeld van het Franse hof in de Fronde-oorlog, Amsterdam met een verassingsaanval willen pacificeren. Achter de schermen probeerde de prins bovendien Cornelis de Graeff uit de Bickerse clique los te waken en de stemming in het land te beïnvloeden met een pamflettencampagne.⁸ Prinsgezinde pamflettisten gingen zo ver om de Bickers te beschuldigen vanwege een gefingeerd verdrag met Cromwell van landverraad te beschuldigen. Daartoe aangezet door spin doctors als Frederik Hendriks onstuimige bastaardzoon Frederik van Nassau-Zuylestein (1624-1672) en Cornelis van Aerssen tot Sommelsdijck (1600-1662), riepen boekjes als *Bickers val* en *Bickerse Beroerten* op tot een kruisiging van ‘de stug-hooghartige’ Andries Bicker en zijn arminiaanse verwanten die men er van verdacht ‘na verloop van tijd, Souvereyn van gheheel Hollant’ te willen worden door zich meester te maken van ‘alle de honorabelste ende profitabelste Officien des Landts’.⁹ Niettemin zou Willems ‘aanslag’ jammerlijk mislukken, aangezien de 14.000 manschappen aangevoerd door zijn zwager, de Friese stadhouder Willem Frederik’s nachts verdwaalden op de Gooise heide, waardoor de stad tijdig zijn poorten kon sluiten.¹⁰ Toen de prins in Den Haag het nieuws per snelpost vernam, ‘altereerde hij soo schrickelijck, dat hy van de tafel op stont, ende de brief met voeten stampte’.¹¹ ‘Een Burgermeesters moedt was stercker dan veel grendels’, aldus dichte Joost van den Vondel in een lofredre op Cornelis Bicker van Swieten, de standvastige Amsterdamse burgemeester die zich door de Nassause legers niet had laten intimideren.¹²

8 Op verzoek van de prins zou Cornelis de Graeff in 1650 met Willem II onderhandelen uit wreveld over het autoritaire optreden van de Bickerse factie; Geert H. Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005) 159.

9 Simon Groenveld, *De prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967) 76 en 80-81.

10 Overigens vond de Friese stadhouder Willem aanslag zelf levensgevaarlijk, en gehoorzaamde hij volgens zijn dagboek zijn neef-patroon alleen uit dynastieke roeping, ‘nae exempel van mijn olders en voorsaeten’; Janssen, *Creaturen van de macht*, 156-157.

11 Knuttels *Catalogus van de pamflettenverzameling in de KB*, 6865, fol. A 4 vo., geciteerd bij Coppens, *Baarnse Lusthoven*, 15. Zie voorts Groenveld, *De prins voor Amsterdam*, 22-25, en zie voor de orangistische pamflettenstrijd, beeldvorming en politiek-theoretische implicaties ook Jill Stern, *Orangism in the Dutch Republic in Word and Image, 1650-1675* (Manchester/New York 2010).

12 ‘Op den edelen en grootachtbaeren Heer Cornelis Bicker, Heer van Swieten, Gecommitteerde Raet van de Staten van Hollant en

Al in 1646 bekleedden maar liefst zeven leden van de familie Bicker een politieke functie, en na Willem II's voortijdig overlijden aan de pokken direct na de aanslag zou in het eerste stadhouderloze tijdvak de macht en rijkdom van de Hollandse regenteliteit een ongeken- de omvang bereiken. De geparenteerde Amsterdamse families Bicker en De Graeff wisten toen vrijwel heel de koophandel, ambtenbegeving en buitenlandse politiek van de Republiek aan zich te trekken. De aanslag had hieraan geen einde gemaakt. Zelfs een prinsgezind hoveling als Johan van Reede van Renswoude (1593-1682) die als president van de gezuiverde Utrechtse Staten had voorgesteld het stadhouderschap erfelijk te maken moest vaststellen dat Utrecht de aanslag openlijk afkeurde.¹³ En dat terwijl in Amsterdam nog steeds 'de resolutien vanden raet int huys van Bicker worden geconcipeert'.¹⁴ Symbolisch was het huwelijk in 1653 van Jacobs zoon Johan de Witt (1625-1672) met Jan Bickers dochter Wendela (1635-1668), vrij- wel gelijktijdig met De Witts benoeming tot raadpensionaris van de Staten van Holland, het machtigste ambt van de Republiek na het stadhouderschap. Het oude Dordt, de eerste stad van het graafschap Holland, werd daarmee stevig met Amsterdam verbonden. Met behulp van Constantijn Huygens (1596-1687) en zijn immens rijke zwagers, de Amsterdamse bur- gemeesters Cornelis de Graeff en Jean Deutz (1618-1673), verzekerde De Witt zich bovendien van de steun van gravin Amalia van Solms. Polsbroek trakteerde de prinses-weduwe bij haar Amsterdamse intocht in 1655 op een vorstelijke ontvangst op het nieuwe stadhuis van Van Campen, het grootste publieke gebouw van Europa waarin zich heel de macht van Amsterdam als *caput mundi* of tweede Rome manifesteerde. Terwijl de Oranjes bij een Acte van Exclusie door de Staten-Generaal voor eeuwig van het stadhouderschap waren uitgesloten, en de jon- ge prins Willem III als 'Statenkind' onder voogdij van de beide zwagers De Witt en De Graeff was geplaatst, toonde de aan het hof ontleende architectuur, iconografie en uitstraling van dit Amsterdamse stadspaleis hoe de 'Loevesteiners' zich als republikeinse prinsen onbeschaamd de hoofse beeldtaal toeëigenden.

DE VERMARKTING VAN HET HERENLAND

Hoewel vele stedelijke regentenfamilies zich al vanaf de zestiende eeuw met herenkamers op boerenhoeven hadden genesteld, viel de opmars van de herentitels onder de Amsterdamse re- gentenaristocratie samen met de Statenveilingen van uit katholiek bezit onteigende adels- en kloosterdomeinen. Na de afzwering van Filips II waren de adellijke leengoederen van verdre- ven of verdwenen edelen in de Republiek aan de gewestelijke leenkamers vervallen, en even- als de nog na 1620 door de Staten geconfisqueerde klooster- en kapitteldomeinen werden ze door de gewesten in openbare verkoop gebracht. Kort voordien, met het Twaalfjarige bestand tussen Spanje en de Republiek, waren in Holland vele van deze bezittingen gerestitueerd aan

West-Vrieslant, En Burgermeester van Amsterdam', in: J. van den Vondel [J.F.M. Sterck e.a. red.], *De Werken van Vondel*, VIII 1656-1660 (Amsterdam 1935) 680.

¹³ P.C. Molhuysen en P.J. Blok red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)*, dl. III (Leiden 1914), lemma Johan baron van Reede van Renswoude, kol. 1038.

¹⁴ Johan van Reede aan Willem II, 7 sept. 1650, in Landesarchief Anhalt-Dessau (Oranienbaum), geciteerd in: Janssen, *Creaturen van de macht*, 160.

naar de Zuidelijke Nederlanden uitgeweken hoogadellijke geslachten als de Egmonds, Meroedes, Arenbergs (De Ligne en Van der Marck), Lalaings en Renneses. Als absente heren hadden zij echter de inwoners na de Nederlandse Opstand veel privileges geschonken, waardoor hun heerlijkheden en ambachten nauwelijks nog rendeerden; de meeste ervan werden te gelde gemaakt.¹⁵

Deze Statenveilingen vonden nog tot in de eerste helft van de achttiende eeuw plaats. Zo werden in Holland nog tussen 1721 en 1741 meer dan honderd ambachten uit de grafelijkheidsdomeinen op de markt gebracht – precies zoveel als het aantal heerlijkheden dat in dit gewest toen nog in adellijke handen was.¹⁶ Vrije en hoge heerlijkheden waren verreweg het meest lucratief op de ‘heerlijke markt’, maar de aanschaf was voor kooplieden vaak een te kostbare, ongewisse investering. Werd een enkele maal toch een ridderhofstad in verkoop gebracht, dan werd dit vaak door edelen, soms uit andere gewesten, gekocht vanwege het aanklevend recht om in de Hollandse ridderschap te compareren. Zo ging de vrije heerlijkheid en het kasteel Schagen in 1658 voor 263.000 gulden van de hand zonder dat er een koopmansfortuin aan te pas kwam. Dat heel de nalatenschap van een machtig man als de eerdergenoemde Jacob Dircksz de Graeff van Polsbroek in 1638 op 270.000 gulden werd geschat, laat zien dat het hier immense fortuinen betrof.¹⁷ Het hoogste bedrag dat ooit voor een heerlijkheid werd betaald, werd overigens door de Staten van Holland opgebracht. In 1728 betaalde deze 810.000 gulden aan de Duitse prinsen Lippe als nazaten van de Brederodes voor de vrije grafelijkheid Vianen.¹⁸

Waren dergelijke transacties exceptioneel, lagere ambachtsheerlijkheden kwamen echter regelmatig in verkoop. In Holland was hiervan omstreeks 1650 al bijna een derde in niet-adellijke handen, en door bovengenoemde Statenveilingen zou het patriciaat een eeuw later de adel als landheer evenaren. Beschikten de meeste regenten toen wel over landerijen en een buitenplaats, toch resideerde naar schatting slechts 10 à 15 procent van de Hollandse regenten, de letterlijke *upper ten*, als kasteelheer op een door de gewestelijke ridderschappen erkende ridderhofstad of havezate.¹⁹ Zelfs de rijkste Amsterdamse regentengeslachten konden het

15 Zo bijvoorbeeld het Noord-Hollandse Oosthuizen en Etersheim dat aan de absente graven van Arenberg (Van der Marck) behoorde, en in 1686 voor fl. 20.000 aan de Hoornse patriciërsfamilie Van Bredehoff werd verkocht; H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (2^e druk; Amsterdam 1990) 130; L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780* ('s-Gravenhage 1985) 175-176.

16 H.F.K. van Nierop, ‘“Het Quaeede Regiment”’. *De Hollandse edelen als ambachtsheren, 1490-1650*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 3, 442-444.

17 W.R. Veder, lemma J.D. de Graeff, *NNBW*, dl. II, kol. 500.

18 Het betrof hier dan ook een ware ‘vrijstaat’ die dreigde in handen van de Pruisische Hohenzollern te vallen met wie de Friese stadhouders Nassau-Dietz al jaren twistten om de erfenis van Willem III. Zie A.J.M. Koenheim, ‘De verkoop van Vianen en Ameide in 1725’, in *het land van Brederode. Historisch tijdschrift voor het land van Vianen*, 16 (1991) 3/4, 38.

19 In Hoorn bezat slechts sinds circa 1685 de familie Bredehoff de Stichtse heerlijkheid Pijslweert en het Noord-Hollandse Oosthuizen (grenzend aan Purmerland) dat aan de Arenbergs (Van der Marcks) behoorde – de grote Egmondse apanage van de familie Foreest dateerde pas na 1740; Kooijmans, *Onder regenten*, 175-176, en voorts L. Kooijmans, ‘Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw’, in: J. Aalbers en M. Prak red., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel/Amsterdam 1987) 99-100. Circa 1750 betrof dit een tiental Haagse vroedschappen, in Gouda 7 op de 23 regenten, en in Leiden 17 op 63 vroedschappen; Dirk Jaap Noordam, ‘De elite van Zuid-Holland’, in: Jos Stöver e.a. red., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Utrecht 2000) 19. Met 16 heerlijkheden in Holland overtrof de Leidse burgemeester Diederik van Leyden echter omstreeks 1750 zelfs stadhouder Willem IV met 10 Hollandse heerlijkheden; Detlev H.H. van Heest en Lambertus van Poelgeest, ‘Leydenaars en hun heerlijke titels’, *Leidsch Jaarboekje* 75 (1983) 119-138; Maarten Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Den Haag 1985) 244-247; R.C. de Neve, ‘Regenten, aristocratisering en genealogie’, *Virtus* 10 (2003) 127-128. Zie voorts

zich pas tegen het einde van de zeventiende eeuw veroorloven om als edelen behangen met buitenlandse ridder- en graventitels, permanent op (maar niet van) hun landerijen en ambten te leven. Renteniërend van hun vergaarde miljoenenvermogens waren dit naast de clique van Bickers, Deutzen en De Graeffs nog voornamelijk de Amsterdamse Bartolotti's, Huydecopers en Trippen.²⁰

'Vryheer Graeff, die waerdigh was de schreden / Van staet, tot nut en heil des volx, door eene ry / Van eerlycke ampten, vroom en rustigh naer te treden'²¹, dichtte Vondel in 1658 over Jacob Dircksz de Graeff, die als vrijheer van Polsbroek in 1610 de eerste Amsterdamse magistraat was die zich een hoge heerlijkheid aanschafte, te weten Zuidpolsbroek dat tot de grafelijke bezittingen van Arenberg had behoord. Polsbroek was echter bij Maurits' staatsgreep en de moord op Oldenbarnevelt al negen jaar later uit de gratie gevallen, en had zich nadien op zijn heerlijkheid teruggetrokken. Volgens Pieter de Graeff (1638-1707) voelde zijn grootvader Jacob Dirckz zich dan ook buiten zijn politieke bezigheden en theologische en natuurkundige studiën, vooral tot de jacht en het buitenleven aangetrokken. Zijn grote liefde waren paarden en jachthonden. Ook stond Polsbroek als een waar *honnête homme* bekend om zijn vaardigheid met de degen, al bespeelde hij – evenals Huygens – met evenveel liefde de luit en viola da gamba.²² Het valt te begrijpen dat deze eerste 'Graeff' voor zijn nazaten een navolgenswaardig exemplaar was.

Liefde voor het buitenleven vinden we al evenzeer bij de Bickers. Weliswaar heerste Jan Bicker begin zeventiende eeuw nog titelloos over de Amsterdamse haven vanuit zijn Bickerstoren op Bickerseiland, maar ook hij en zijn echtgenote Agneta de Graeff waren liefhebbers van het buitenleven. Zij stichtten ondermeer de Kennemerbuitens Akerendam (1636) en Duijnwijk te Beverwijk, en De Eult bij Baarn (1640), terwijl Agneta in 1656 het Rijnlandse buiten Allemansgeest erfde, dat al in 1582 was gekocht door haar grootvader Dirck Jansz.²³ Jacob Dirck de Graeffs staatsgezinde geestverwant Andries Bicker, een zoon van Gerrit Bicker en een broer van Jan, die zijn fortuin in de pelshandel op Moskou had gemaakt, stichtte in de nieuwe Gooise zandontginning (1634) de buitens Spanderswoud en de voorloper van het latere Trompenburg. Andries volgde bovendien Jacob Dircks op als ambachtsheer van Amstelveen en Nieuwer Amstel (1624-1652), en zijn broer Jacob Bicker als heer van Engelenburg. Dit goed te Herwijnen zou later op Jacoba Bicker (1640-1695) en haar neef en echtgenoot Pieter de Graeff vererven²⁴ Bovengenoemde Jacob Bicker, die getrouwd was met Christina de Graeff (1609-1679), had bij Baarn landgoed Pijnenburg gesticht met een huis van Vingboons, en tevens de buitenplaats Gooilust in 's Graveland. Na Andries Bickers overlijden volgde Cornelis

Joop de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1987) 173-178; K.W.J.M. Bossaers, *Van kintsbeem aan ten staatkunde opgewassen. Bestuur en bestuurders van het Noorderkwartier in de achttiende eeuw* (Den Haag/Haarlem 1996) 204-205.

²⁰ De Amsterdamse Bartolotti's vestigden zich met Jan Baptista (1644-1703) omstreeks 1690 permanent op hun Soester buiten Heuvel en Dael (1653) toen de familie zo'n fl. 1,2 miljoen vergaard had; Gustav Leonhardt, *Het huis Bartolotti en zijn bewoners* (Amsterdam 1979) 50 en 81. Ook de Huydecopers trokken zich pas ver na de stichting van Goudestein uit de handel terug.

²¹ Vondel, 'Afbeeldingen der Stamheeren, enz. (1658)', *Werken*, VIII, 679.

²² W.R. Veder, lemma's J.D. en G. de Graeff, NNBW, dl. II (Leiden 1912) kol. 498-499; Bert Koene, *Voor God, graaf en geslacht. De kroniek van de ridders van Assendelft* (Hilversum 2005) 23.

²³ Henk Rijken, *De Leidse Lustwarande. Geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, 1600-1800* (Leiden 2005) 358-359; Coppens, *Baarnse Lusthoven*, 7 en 10-11.

²⁴ Rijken, *De Leidse Lustwarande*, 354.

Alliantiewapen van Gerard Bicker en Cornelia Bicker; tekening door Pieter Jansz. Vervaardigd bij het eerste huwelijk van Gerard Bicker heer van Swieten (1632-1716) in 1658 met zijn volle nicht Cornelia Bicker (1638-1665), een dochter van Johan (1591-1653) en Agneta de Graeff (1603-1656). Hij hertrouwde later met jkvr. Catherina van Sijpesteijn. Hun zoon was Cornelis Bicker heer van Swieten (1663-1689). [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

de Graeff hem op als ambachtsheer van Amstelveen en Nieuwer Amstel, en Andries' zoon, de gezette Gerard Andries Bicker (1622-1666) op het bekende schilderij van Van der Helst, volgde zijn vader op als heer van Engelenburg en P.C. Hooft als drost van Muiden – een ambtsbegeving waaruit duidelijk de feodale continuïteit binnen deze familieclan naar voren komt. Gerard Andries' neef dr. Gerard Bicker van Swieten (1632-1716) was weer een kleinzoon van Jan Bicker, wiens zoon Cornelis Bicker als Amsterdamse burgemeester in 1650 Willem II's aanslag had verijdeld. Sinds de aankoop uit katholiek adellijk bezit in 1632 van de ridderhofstad Zwieten bij Zoeterwoude nabij Leiden (gesloopt in 1795) had Gerard Bicker eveneens een status als adelsgelijke verworven, en na zijn derde huwelijk met jkvr. Catherina van Sijpesteijn (1629-1709) voegde Swieten ook de van haar eerste echtgenote afkomstige titel vrijheer van Oud-Haerlem en Kortenbosch aan zijn apenage toe.

Heel dit Bickerse Arcadia werd halverwege de zeventiende eeuw nog op een volgende ge-

Cornelis de Graeff komt met zijn vrouw en zonen aan bij zijn buitenhuis Soestdijk door Jacob van Ruisdael, ca. 1660. [Coll. RKD Den Haag]

neratie overgedragen. Jan Bickers landgoed De Eult bij Baarn, grenzend aan Soestdijk en Pijnenburg, vererfde in 1654 als bruidsschat op zijn schoonzoon Jean Deutz, een zoon van de Duitse koopmanszoon Jan Deutz (1581-1638) die met de schatrijke Amsterdamse Elizabeth Coijmans (1595-1653) was gehuwd. Jeans broer, de Amsterdamse koopman Balthasar Deutz (1621-1661), bezat omstreeks 1640-1650 in de nabijheid het verdwenen goed Groot Eklenburg in Lage Vuursche, ook wel Echeloo of Ekelo geheten (waarvan nog de kasteelboerderij resteert), en bewoonde tevens kasteel Hooge Vuursche dat waarschijnlijk uit de boedel van Jacob Bicker kwam. Van dit slot nabij Drakenstein, dat naar zijn eigenaar ook wel Dietsch of Duijts (!) heette, zijn de vijvers en het ‘grand canal’ nog herkenbaar in het landschap.²⁵ Vuursche ging na Jeans overlijden in 1661 over op zijn jongste broer Jeronimus Deutz (1622-1670) die tevens eigenaar van de Baarnse hofstede (nu kasteel) Groeneveld was.²⁶ Jacob Dircks’ zoon, de Amsterdamse burgemeester Cornelis de Graeff van Polsbroek, zou tegenover Jan Bickers

²⁵ Zie de website van Kasteleninfo Utrecht, lemma’s ‘Ekelo’ en ‘Hooge Vuursche’, www.kasteleninutrecht.eu/Ekelo.htm en www.kasteleninutrecht.eu/HoogeVuursche.htm, geraadpleegd 27 januari 2015.

²⁶ Stadsarchief Amsterdam, Willige Verkoop, Archief Burgemeesters 5068, aktenummer 36, 06.07.1661. In de koopakte staat dat hofstede Groeneveld voordien De Biesen was geheten. Deutz verkocht zijn bezit vóór 1680 aan de Andries Mamuchet; Nora Leijen, ‘De allure van Groeneveld. Een onderzoek naar de iconografie van de vleugels van Groeneveld en de decoratie door Jan van Logteren’, in: Rob van der Laarse en Hanneke Ronnes red. ‘t Bekoorlijk Groeneveld. Een cultuurhistorisch onderzoek naar kasteel Groeneveld (Scriprie Erfgoedstudies, Universiteit van Amsterdam 2009) 9.

de Eult rond 1650 zijn ‘hofstede aan Zoestdyck’ stichtten, dat we nu kennen als Soestdijk. Jan Bickers Leidse buitenplaats Allemansgeest vererfde in 1653 op zijn dochter Wendela als bruidsschat voor haar huwelijk met Johan de Witt. Als zelfbenoemd adelsgelijke zou De Witt in 1661 bovendien in het Sticht vele adellijke bezittingen van de Merodes verwerven. Daaronder de heerlijkheid Lage Linschoten, die nog vererfde op hun enige zoon Johan de Witt jr., heer van Zuid- en Noord-Linschoten (1662-1701). Later zou deze, na de val van de De Witts, met zijn nichtje Wilhelmina de Witt, dochter van Cornelis trouwen, en als zijn voorzaten secretaris van Dordrecht worden.²⁷ Daarmee bevinden we ons in de kern van het Bickerse buitenplaatsenterritoir.

BUITENPLAATSENTERRITORIUM

Door de Nederlandse Opstand kwam dus nog in de zeventiende en achttiende eeuw een groot aanbod aan adelsgoed beschikbaar en wisten puissant rijke *merchant bankers* in korte tijd een apanage aan titels te vergaren. Deze verburgerlijking van het heerlijk grondbezit (die anderszids een feodalisering van de burgerij impliceerde) stimuleerde vervolgens een explosie aan buitenplaatsen. Als een wijde cirkel rondom de stad ontstond zo tegelijk met de Amsterdamse stadsuitleggen een ‘Amsterdams Arcadia’ dat zich zou uitstrekken tot aan de poorten van Haarlem en Utrecht.²⁸

Hoe dit Amsterdamse buitenplaatsenterritorium zich weerhield tot vergelijkbare lustwarandes rondom andere Hollandse steden als Leiden, Den Haag of Rotterdam is weliswaar nog lang niet duidelijk.²⁹ Wel staat vast dat dit omvangrijkste Nederlandse kastelen- en tuinlandschap rond 1700 verreweg de meeste aandacht van Hollandse schilders en prentmakers, en van buitenlandse reizigers heeft getrokken.³⁰ Betrouwbare cijfers voor de zeventiende eeuw ontbreken, maar voor de periode 1710-1730 is het aantal Amsterdamse buitens in het stroomgebied van Amstel, Angstel, Gein, Vecht en het Spaarne alleen op ruim vijfhonderd geschat,

27 Utrechts Archief: Inv. Nr. 84, K.M. Buischool, ‘Inleiding’, in *Inventaris van het archief van het huis Linschoten 1402-1891* (1992); ‘Huis Linschoten’ (2013), www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?miview=inv2&micode=84&mizig=210&mizk_alle=#inv31r, geraadpleegd 27 januari 2015; Wessel Reinink red. *Landgoed Linschoten* (Bussum 1994) 103. Johan de Witt’s kleinzoon Johan de Witt (1694-1751) verkocht in 1723 de heerlijkheden Zuid- en Noord-Linschoten, Snelrewaard, Hekendorp en IJsselvere aan Jan Hendrik Strick van Linschoten, toen hij president werd van de Oostenrijkse, Keizerlijke rekenkamer in Brussel.

28 Marc Claudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland* (Nijmegen 2000).

29 Het Leidse patriciaat streek bij tientallen neer op de strandwallen aan de boorden van de Oude Rijn tussen Warmond en Alphen, Delfse en Haagse regenten stichtten buitens langs de Vliet bij Rijswijk en Voorschoten, en Rotterdammers vermaakten zich langs het Schie en in het waterrijke ambacht Kralingen en de oude heerlijkheden van de Zuid-Hollandse eilanden; Vergelijk Anna G. Bienfait, *Oude Hollandsche tuinen*, 2 dln (‘s Gravenhage 1943), dl. I, 117-132 en 253-267; Robert van Lit, *Kastelen en buitenplaatsen in Rijnland* (Zutphen 1983) passim; Jos Stöver e.a. red., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000) passim; Rijken, *De Leidse Lustwarande*, passim; Petra Ruijgrok-Muns, ‘De buitenplaatsen aan de Vliet: het huis en zijn architectuur’, in: Toita Buitenhuis red., *Soetheyd des Buyten-levens. Buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving* (Delft 1988) 67-91; Robert van Lit, ‘Geografische verspreiding’, in: H. Fölting e.a. red., *Buitenplaatsen in en om Den Haag* (Zwolle 1992) 8-11; H.W. Blom, ‘“Het vermakelijkste en voordeelighste” Kralingen in de 17e en 18e eeuw als Rotterdams arcadia’, *Rotterdams Jaarboekje* 8 (1990), 230-258; D.J. Noordam noemt een aantal van 84 buitenplaatsen rond Leiden, in J. de Jongste e.a. red., *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999) 46 buitenplaatsen zijn beschreven bij W.M.C. Regt, ‘Alphense buitenplaatsen’, *Leidsch Jaarboekje* 17 (1920) 129-247.

30 Vergelijk Erik de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, 1650-1740* (Bussum 1993), en Bertram, *Noord-Hollands Arcadia*, passim.

nog zonder de talrijke hofsteden in de Noord-Hollandse droogmakerijen.³¹ De Watergraafsmeer, niet ten onrechte wel een Amsterdamse schaduwstad genoemd, kende verreweg de grootste tuindichtheid met een honderdtal buitens en buitentjes van gemiddeld twee hectare, waarvan vandaag de dag nog alleen Frankendael (1660) aan de Middenweg resteert.³² Aanzienlijk groter waren de buitens langs de Amstel en de ‘zegepralende Vecht’ die vaak naast het huis nog een ‘slothoeve’ omvatten. Begin zeventiende eeuw stonden in de Vechtstreek slechts elf kastelen, maar omstreeks 1750 toen de Amsterdamse invasie een hoogtepunt bereikte, telde deze circa 180 koopmansbuitens.³³ Cosimo III de’ Medici, de prins van Toscane, reisde bij zijn twee ‘incognito’ bezoeken aan ons land in 1667 en 1669 tweemaal per trekschuit over de Vecht en noteerde in zijn reisjournaal vol bewondering de vele ‘palazzati di buona proporzione e simmetria con giardinetto contiguo’.³⁴ Al dertig jaar eerder correspondeerde de Amsterdamse burgemeester Joan Huydecoper van Maarsseveen (1595-1661) met graaf van Nassau-Siegen, de bouwheer van het Mauritshuis, en de Pruisische keurvorst Frederik Willem van Brandenburg in Berlijn over de palladiaanse architectuur van zijn nieuwe stadspaleis aan het Singel (1638-42) en van zijn Vechtbuitens Goudestein (1630) en Gansenhoef (1655, 1670). Voor de Grote Keurvorst golden ze als lichtend voorbeeld voor de herbouw van zijn in de Dertigjarige Oorlog verwoeste residentiestad.³⁵ In zijn ambachtsheerlijkheid Maarsseveen verkavelde de Amsterdamse heer-regent zelfs als een waar projectontwikkelaar zijn ‘welgelegen’ terreinen ten behoeve van de bouw van nieuwe buitenplaatsen, waarvoor Philips Vingboons de ontwerpen leverde.³⁶ Van Luttermvelt noteerde in deze omstreken ook (zoals op Goudestein) vele met buitenplaatsen verbonden steen- en pannenbakkerijen ten behoeve van de Amsterdamse bouwexplosie, die zich dan ook mede uitstreekte tot de ommelanden.³⁷

Ook de Gooise zandontginning ‘s-Graveland ontstond als een Amsterdamse projectontwikkeling. Vanaf 1625 tot 1634 verleenden de Staten van Holland, ondanks verzet van de Gooilanders, toestemming aan Andries Bicker, P.C Hooft (1581-1641), Adriaan Pauw (1585-1643) en andere regenten tot een drooglegging van de Hilversumse ‘onlanden’ ten behoeve van de zandwinning en de aanleg van een twaalfstal buitenplaatsen.³⁸ Een meer gedifferenti-

31 Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, 184. Volgens een telling uit 1742 beschikten zeker 600 Amsterdammers over een buiten, de honderden speeltuintjes met hun koepeltjes en theehuisjes niet meegerekend; Hans Krol, *Geschiedenis van het buitengoed Bosbeek in Heemstede en van het adellijk geslacht Van Merlen* (Heemstede-Bennebroek 1987) 7. De Provinciale Atlas Noord-Holland telt afbeeldingen van 401 buitenplaatsen in of na 1650, met registers op naam en per gemeente; Bertram, *Noord-Hollands Arcadia*, 4-5 en 495-539.

32 Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, 81-90. Op grond van kaartmateriaal wordt het aantal buitens hier voor omstreeks 1720 op 130 geschat; een andere schatting noemt een getal van ca. 80, waarvan de helft als voornaam aangemerkt: Alex Hendriksen, *Watergraafsmeer* (Amsterdam 1998).

33 H. Tromp, ‘Een verkenning in het westen van Utrecht’, in: K.M. Veenland-Heineman red., *Tuin en park. Historische buitenplaatsen in de provincie Utrecht* (Utrecht 1992) 11, 18 en 21, en voorts B. Olde Meierink, ‘Zeventiende- en achttiende-eeuwse ontwikkelingen in het oosten van Utrecht’, in: *Ibidem*, 41; Glaudemans, *Amsterdams Arcadia*, 74 en 184; M. Muller, *Amstel’s Lustwarande* (Amsterdam 1948) passim; R. van Luttermvelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (2^e druk; Lochem 1970) passim.

34 G.J. Hoogewerff, *De twee reizen van Cosimo de’ Medici, prins van Toscane, door de Nederlanden (1667-1669)*. *Journals en Documenten* (Den Haag 1919) 38.

35 K.A. Ottenheim, ‘Fürsten, Architekten und Lehrbücher’, in H. Lademacher red. *Onder den Oranje boom. Textband. Dynastie in der Republik* (München 1999) 291.

36 Vergelijk D.F. Slothouwer, *Amsterdamse huizen 1600-1800* (Amsterdam 1928) 48-51.

37 Naast Goudestein, Rijn- en Vecht, de Ysvogel, Zuilenveld, Cormwyck, Goed ten Bosch, Over de Swaan, Daelwijck te Zuilen, en de Oranjeboom buiten de Weerdpoort bij Utrecht; Van Luttermvelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, 49 n.1.

38 Heimerick Tromp en Jacob Six, *De buitenplaatsen van ‘s Graveland. Een verkenning* (Zeist 1975) passim. De 27 small kavels van elk ca. 130 ha. (met een lengte van 1100 m.) werden door loting verdeeld over 6 eigenaren; van de oostzijde van de buitenplaatsen zou ca.

eerde beeld bood het buitenplaatsenlandschap van Midden- en Zuid-Kennemerland. Op de veenrand van het sinds de middeleeuwen afgegraven en ontboste binnenduengebied bevonden zich vanouds veel katholieke kloosters en kastelen, waarvan de meeste na de Reformatie in handen van regenten en (vaak katholieke) kooplieden kwamen. Daarnaast legden Amsterdamse en Haarlemse kooplieden vanaf de zeventiende eeuw honderden koopmansbuitens aan in een halve maanvorm rond het Wijkermeer en vandaar in een lange gordel van Heiloo naar Heemstede langs het Spaarne, de Haarlemmertrekvaart en de Herenweg naar Leiden. Alleen de heerlijkheid Heemstede en Bennebroek telde al halverwege de zeventiende eeuw een dertigtal 'notabele hofsteden'.³⁹ Evenals de vroegere kastelen lagen de meeste buitenplaatsen in het lage, natte veen (opdat de grachten en sloten altijd water bevatten) en de huizen en overplaatsen op de drogere, glooiende zandruggen van de oude strandwallen. Evenals in 's-Graveland waren veel Kennemerbuitens nog tot in de negentiende eeuw met een zanderij verbonden, waartoe het zand werd afgevoerd via zanderijvaarten naar de grote Hollandse steden. Elswout is hiervan het bekendste voorbeeld, maar ook de gebroeders Van Loon besloten bijvoorbeeld bij de tweede Amsterdamse stadsuitleg van 1660 tot de afgraving van de zandduinen voor hun Hillegomse buitenplaats Oostende, waarna de afgegraven overplaats veranderde in Horstendaal.⁴⁰

Dat bij uitstek de lineaire verkaveling van het nieuwe polderland zich leende voor een tuin-kunstig assenstelsel, blijkt wel uit de zeventiende- en achttiende-eeuwse prentreeksen van kastelen en buitenplaatsen. In dit genre was de Republiek in Europa toonaangevend en bereikte al een ongekend hoogtepunt in 1646-1647 met de unieke reeks van circa 250 Hollandse en Stichtse kasteeltekeningen van Roelant Roghman (1627-1692), vervaardigd in opdracht van Cornelis Bicker van Swieten.⁴¹

Naast de Amstel- en Vechtstroom mag men gerust de vroegmoderne droogmakerijen de meest geëigende habitat van de nieuwe zeventiende-eeuwse aanleggen noemen. De buitenplaatsenexplosie volgde direct op de droogleggingen, die samenvielen met de eerste Hollandse stadsuitleggen en daarvan ook alle kenmerken droegen. Dit gold wel in het bijzonder

10 miljoen kubieke meter zand zijn verscheept naar Amsterdam voor de stadsuitbreidingen; 'Buitenplaatsen 's-Graveland', website Wijdemeren: www.tgooo.info/wijdemeren/buitenplaatsen.php, geraadpleegd 27 januari 2015.

39 Krol, *Geschiedenis*, 8-9 en 11; I. van Thiel-Stroman, 'De Hartekamp. Van boerenhofstede tot buitenplaats', in L. Albers e.a., *Het landgoed de Hartekamp in Heemstede* (Heemstede 1982) 9-10; Karin Evers, *Manpad en Woestduin. Waerlijk men is hier in Arcadie: ontspanning en literair vermaak op Manpad en Woestduin (1750-1850)* (Haarlem 1987) 9, en voorts Joke van der Aar en Siebe Rolle, *Zegepraalend Kennemerland. Buitenverblijven langs de binnenduinenrand* (Velsen-Zuid 1993) passim; L.H. Alberts, *Landgoederen van Zuid-Kennemerland* (Amsterdam 1984) passim; J. van Venetien, *Hart van Kennemerland. Album van leven en werken in Midden-Kennemerland door de eeuwen heen* (Wormerveer 1968) 74-161.

40 Met van Loon naar buiten. Museum van Loon (2012), lemma's 'Hillegom-Oostende' en 'Hillegom-Horstendaal': www.metvanloon-naarbuiten.nl, geraadpleegd 27 januari 2015.

41 Pas in 1711 zijn echter ca. 60 van Roelant Roghman's 247 Hollandse en Stichtse kasteeltekeningen door Christiaan Hoek in gravure uitgebracht in Ludolf Smids, *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden* (1711). Hoek was ook de mecenas van Stoopendaals *De Zegepraalende Vecht* (1719), en vergelijk Abr. Rademakers' *Hollands Arcadia of de vermaarde Rivier den Amstel* (1730) en Rhylands *Fraaiste Gezichten* (1732), en Matthaeus Brouërius van Nideks *Het zegenpralend Kennemerlant* (1730). Zie ook H.W.M. van der Wyck, J.W. Niemeijer en W.Th. Kloek, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman*, 2 dln. (Alphen aan den Rijn 1989); Willem Beelaerts van Blokland en Charles Dumas, *De kasteeltekeningen van Abraham Rademaker* (Zwolle/Wijk bij Duurstede 2005) en E. Munnig Schmidt en J.J.M.A.M. Jonker-Duynstee, *Vechtjids. Culturele gids voor de Vechtsreek* (Maarssen 2012) 97. Eerder al publiceerde Hieronymus Cock, *Praediorum villarum et rusticarum casularum icones* (1561), waarnaar 'de meester van de kleine landschappen' Claes Jansz. Visscher (1596-1630) al omstreeks 1610-1620 kasteelprenten vervaardigde, zoals van slot Purmersteijn, en een beroemd vogelvluchtgezicht van Frederik Hendriks paleis Honselaarsdijk (Rijksmuseum Amsterdam).

Kasteel Swieten of het Huis te Zwieten te Zoeterwoude was de ridderhofstad van Roelant Roghmans mecenas Cornelis Bicker van Swieten. De tekeningen kunnen als een vorm van dynastieke representatie worden beschouwd waarmee de familie Bicker zich letterlijk ‘plaatste’ binnen de Nederlandse ridderscultuur. [Coll. Graphische Sammlung Albertina Wenen]

voor de in 1612 drooggelegde, volmaakt geometrische Beemster die al door Leeghwater in zijn *Haarlemmermeerboek* (1643) werd geroemd als ‘het grootste luthof van Noord-Holland’ met maar liefst vijftig buitens en herenboerderijen van overwegend Amsterdamse regenten.⁴² Voor de Florentijnse prins Cosimo de’ Medici die op advies van De Witt na de Vechtstreek in juni 1669 ook de Beemster met groot gevolg bezocht, was het door mensenhanden gemaakte land met zijn kaarsrechte, door bomen omzoomde wegen met prachtige landhuizen en beeldentuinen, het mooiste landschap van de Republiek.⁴³ Naast het Purmerslot Ilpenstein was de grootste blikvanger in deze regio wel het Beemsterbuiten Vredenburg (1647), waarvan de tekeningen zowel in de oeuvre-catalogi van Vingboons als Pieter Post pronken. De laatste mocht het

⁴² Leeghwater, *Haarlemmermeerboek* (1643), bij Niels Wisman, ‘400 jaar Beemster. Amsterdamse investeerders boekten forse winsten’, *Ons Amsterdam* 59 (2007) 4, 6.

⁴³ P.J. Blok, ‘Cosimo III van Toscane in de Republiek’, *Onze Eeuw* 1 (1901) 543-545. Ook de Purmer lijkt op grond van nieuw onderzoek te zijn ontstaan als een buitenplaatsenpolder, met tenminste 10 omvangrijke buitenplaatsen, de hereboerderijen niet meegerekend; Informatie van dr. Corrie Boschma te Edam die nieuw onderzoek verricht naar Purmer buitenplaatsen.

Portretten van Hendrick Bicker, burgemeester van Amsterdam, en zijn echtgenote Maria Schaep. De portretten illustreren fraai de aristocratisering van de Bickers eind zeventiende eeuw. Hun huwelijk bezegelde ook de dynastieke verbinding van de Bickers met de Geelvincks en Backers die voor de continuïteit van dit geslacht, waarvan ten onrechte wel beweerd is dat zijn tijdperk na 1672 voorbij was. Zij bewoonden de uit Maria's familie geërfde buitenplaats Schaep en Burgh in 's-Gravenland. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

huis en de tuin ook daadwerkelijk aanleggen.⁴⁴ Opdrachtgever was de Amsterdamse koopman mr. Frederik Alewijn (1603-1665) die met Eva Bicker (1609-65) was gehuwd, en wiens zoon Dirck (1644-1687) zijn nichtje Agatha Bicker (1647-1716) huwde. Aan Alewijn, wiens buiten wel voor de meest palladiaanse villa in Nederland wordt gehouden, werd in 1646 ook de Nederlandse uitgave van Palladio's *Verhandeling van de vijf orden der bouwkunst* opgedragen.⁴⁵

DYNASTIEKE REPRESENTATIE

Deze snelle Amsterdamse machtsontplooiing in de ommelanden kwam ook in dynastieke representatie naar voren, zoals in Joost van den Vondels *Afbeeldingen der Stamheeren en zommige telgen van de Graven, Boelensen, Bickeren en Witsens* (1658). Het betreft hier een literaire Ahnengalerie die zich laat lezen als een stroperige lofzang op de overerfde deugden van het illustere

⁴⁴ RCE Amersfoort: 'Huis Vredenburg, Beemster'; commons.wikimedia.org/wiki/Category:Huis_Vredenburg,_Beemster (39 ontwerptekeningen; geraadpleegd 27 januari 2015). Zie eveneens Pieter Post, *Les ouvrages d'architecture* (Leiden 1715). Kaartmateriaal en kadastrale opmetingen zijn eveneens te vinden in het familiearchief in Waterlands Archief en de Beeldbank Noord-Holland.

⁴⁵ Willem Frijhoff en Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (2e druk; Den Haag 2000) 481. Zie ook 'Notities bij Frederik Alewijn', Genealogieonline; www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I1073866498.php, geraadpleegd 27 januari 2015; J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1666) architect* (Zutphen 1993) 88-99, 222-223 en 230-231; Bertram, *Noord-Hollands Aradia*, 353-354. De Alewijns zouden Vredenburg nog tot de sloop in 1817 bewonen.

voorgeslacht van zijn mecenas Andries de Graeff en diens echtgenote Elizabeth Bickers van Swieten (1623-1653).⁴⁶ Deze mythologisering van de Bickerse familieclan fungeerde als aanjager van een genealogische *hausse* onder heel het zeventiende-eeuwse patriciaat. Talloze zelfbenoemde heren maakten vanuit hun ‘nieuwe’ kastelen met meer of minder succes jacht op adeldom in het voorgeslacht, gesymboliseerd in zelfbedachte familiewapens als die van de rijksridders Bicker en de ‘Graeffen’ met hun hoogadellijke zwanen. Ongetwijfeld verschaftte dit zelfbedachte heraldisch prachtvertoon gemakkelijker toegang tot buitenlandse hoven en dwong het ontzag af bij hun nieuwe ‘onderdanen’, al bleven de gewestelijke ridderschappen voor deze superrijke parvenu’s als vanouds gesloten.

Een der eerste Amsterdamse ‘wapenmakers’ was Vondels beschermer mr. Andries de Graeff. Wij kennen hem van Rembrandts zwierige portret ten voeten uit 1639 en Jan Lievens al even sprekende portrettekening van 1657. Andries woonde ’s winters op Huis de Graeff in het midden van de Gouden Bocht van de Herengracht, en ’s zomers op zijn Naardense buitenhof Graeffenveld. Als gedeputeerde van Holland te ’s-Gravenhage verbleef hij daarnaast veel op de Vredehof te Voorschoten dat hij in 1645 verkreeg uit de boedel van zijn oom de Amsterdamse burgemeester Pieter Dircksz de Graeff van Engelenburg die het op zijn beurt weer van zijn vader Dirck Jansz de Graeff († 1627) had geërfd (die het goed in 1579 had gekocht). Volgens een inscriptie op een van de vier marmeren hoekstenen verbouwde Andries het eenvoudige huis in 1647 ‘met behoud der constructie (...) in de nieuwe geordineerde stijl, met bijvoeging van een nieuwe tuin’. Daarmee is ongetwijfeld de classicistische *architectura moderna* in de hofstijl van Van Campen bedoeld.⁴⁷ Als zoveel burgerbuitens zou Vredehof vervolgens door aanklevende heerlijke rechten een heerlijk aanzien krijgen nadat Andries de Graeff in 1648 het adellijke zwaansrecht uit de geconfisqueerde Wassenaarse bezittingen van graaf van Ligne had gekocht. Evenmin als de duiventilt bracht de zwaandrift praktische voordelen, maar beide golden als een begeerd oudadellijk voorrecht.⁴⁸ De ‘Graven’ ontleenden aan dit heerlijk bezit een van de beide zwanen in hun nieuwe familiewapen, onder welk edel blazoen Andries nog vlak voor zijn overlijden in 1677 bij diploma door keizer Leopold tot ridder van het H.R. Rijk werd verheven. De andere zwaan in het Graeffse wapenschild ging terug op Volkert Overlanders Engelse adelsbrief van 1620, waarvan het wapen bestond uit een gekroonde adels helm en een Engelse leeuw boven een zilveren ploegijzer met St. Jorisschild, en een gevierendeeld schild met Hollandse leeuwen en de Egmondse zwaan. Deze Hollandse zwaan werd eveneens door Andries de Graeffs schoonzoon Banning-Cocq gevoerd, nadat hij in 1648 na een grondige studie van ‘de boeken’ dit familiewapen had verkozen bij zijn Franse verheffing tot ridder van St. Michael.⁴⁹

Was dus het gebruik van familiewapens en het heerlijke ‘van’ achter de familienaam onder Amsterdamse regenten eind zeventiende eeuw al volledig ingeburgerd, niet minder opmer-

⁴⁶ Joost van den Vondel, ‘Afbeeldingen der Stamheeren en zommige telgen van de Graven, Boelensen, Bickeren en Witsens, toegewyt den edelen en gestrengen heer Andries de Graeff, ouden raet en Rekenmeester, nu out Burgemeester en Zeeraet t’Amsterdam’, in: Vondel, *Werken*, VIII, 673-687.

⁴⁷ Geciteerd bij Rijken, *De Leidse Lustwarande*, 355-356.

⁴⁸ Koene, *Voor God, graaf en geslacht*, 23.

⁴⁹ W.R. Veder, lemma’s A. en J.D. de Graeff, *NNBW*, II (Leiden 1912) 490-492 en 499; H.P. Moelker, *De heerlijkheid Purmerland en Ilpendam* (Purmerend 1978) 103-109, 124-126 en 142-147.

kelijk was de invloedrijke rol van de erfdochteren in de maagschap.⁵⁰ In de portrettengalerijen werden ze als ‘vrouw van’, als omwille van het familiekapitaal vereerd met een pendantportret – een gebruik ondenkbaar in de adellijke vooroudergalerijen die draaiden om ridderportretten met een doorkijkje op het stamhuis.⁵¹ Anders dan wel gedacht lijkt de gewoonte van de vooroudergalerij niet rechtstreeks van de adel overgenomen.⁵² Banning Cocq was een der eersten die de zaal van Ilpenstein liet decoreren met voorouderportretten – dat was een kwart eeuw eerder dan een edelman als Hendrik Jacob van Tuyll tot Serooskerken (1706-1777), de stichter van de nog bestaande adellijke portretgalerij op kasteel Zuylen. Het was de Amsterdamse ‘society schilder’ Cornelis van der Voort (circa 1576-1624) die zich als eerste in ons land specialiseerde in een burgerlijke vertaling van het ten voeten uit geschilderde vorstenportret zoals dat van Titiaans portretten van keizer Karel V een eeuw eerder. Met zijn grote huwelijksportretten van de aan de Overlanders geparenteerde Cornelis Bicker en zijn echtgenote Aertgen Witsen (1599-1652) introduceerde Van der Voorst in 1618 eveneens het genre van het pendantportret waarin nadien zijn leerling Nicolaes Eliasz. Pickenoy (1588-1653) zich bekwaamde.⁵³ Deze afstammingsgekte ging al terug tot de zestiende-eeuwse Bourgondisch-Habsburgse hoge adel.⁵⁴ Zij was diep verankerd in de kwartierstaten van de zeer exclusieve Nederlandse ridderadel.⁵⁵ Toch bezat de zojuist beschreven Amsterdamse voorouder- en kastelencultus een opvallend eigen karakter.

WILLEM III'S VEROVERING VAN HET BICKERSE ARCADIA

Roorda heeft de politieke coup van de jonge Willem III als eerste een orangistische revolutie genoemd.⁵⁶ Na de in 1672 gestarte propagandaoorlog tegen Lodewijk XIV, zijn eeuwige ri-

50 Vergelijk Bas Dudok van Heel, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten. De Heijnen maagschap 1400-1800, hun geschiedenis en hun portretten*, 2 dln. (Den Haag 2008).

51 Zie Steven A. Coene, *Het geportretteerde huis. Ten voeten uit geschilderde portretten met een landhuis op de achtergrond* (ongepubliceerde BA scriptie ACW, UvA 2006) passim; Steven A. Coene, ‘Het geportretteerde huis. Landhuizen op de achtergrond van portretten uit de zeventiende eeuw’, *Virtus* 15 (2008) 101-120. Nog opmerkelijker is het portret van Adriaan van Bredehoff (1672-1733), dat hij in 1727 als heer van Oosthuizen door Nicolas Verkolje (1673-1746) liet maken. Hij staat hier voor zijn herenhuis aan de Beemsteringvaart met zijn ‘swarte jongen’ Tabo Jansz alias Adriaan de Bruijn. Zie Carl Haarnack en Dienne Hondius, ‘Swart in Nederland’. Afrikanen en Creolen in de Noordelijke Nederlanden vanaf de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw’, *Buku – Bibliotheca Surinamica*; bukubooks.wordpress.com/swart/, geraadpleegd 27 januari 2015.

52 Zo menen Loughmans en Montias⁵ aan de hand van boedelinventarissen dat vooroudergalerijen onder 17^e-eeuwse Amsterdamse patriciërs niet voorkwamen (en slechts incidenteel in De Witts geboortestad Dordrecht), maar hun inboedels hebben voornamelijk betrekking op families die tot de tweede coterie behoorden zonder kastelen en buitenplaatsen; J. Loughman en J.M. Montias, *Public and Private Spaces. Works of Art in Seventeenth-century Dutch Houses* (Zwolle 2000) 46-50.

53 Tot de veiling van de kasteelcollectie met de sloop van het huis in 1872 hingen in Ilpensteins galerij eveneens nog Van der Helsts levensgrote pendantportretten van Banning Cocq en zijn echtgenote Maria Overlander uit 1630, die zich tegenwoordig in de collectie van het Delftse Prinsenhof (stadhuis van Delft) bevinden, waar ze aanvankelijk doorgingen voor de voorouderportretten van de familie Elias. Zie voor deze nieuwe toeschrijving van Frans en Maria Overlander op de Delftse pendantportretten, S.A.C. Dudok van Heel, ‘Toen hingen er burgers als vorsten aan de muur’, in: Norbert Middelkoop red. *Kopstukken. Amsterdammers geportretteerd 1600-1800* (Bussum 2002) 46-64. De oorspronkelijke toeschrijving tot 1992 betrof het echtpaar Debora Pancras en Mr. Floris Elias. Zeer opvallend was overigens Maria’s plaats als vrijvrouw van Purmerland en Ipendam rechts van haar echtgenote; een affront in adellijke kringen.

54 Vergelijk Rob van der Laarse, ‘De ontdekking van de Oudheid. Adellijke identiteitspolitiek in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden’, *Virtus. Jaarboek van Adelsgeschiedenis* 18 (2011) 9-44.

55 Zie Rob van der Laarse, ‘Virtus en distinctie. De ridders van de Republiek’, *Virtus* 14 (2007) 7-36.

56 D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Ongew.

vaal, en de binnenlandse 'Wittenoerlog', zou de prins-stadhouder zich als een klassiek dictator opmaken voor zijn rol als koning van Engeland, welke *William & Mary* met veel militair machtsvertoon bij de *Glorious Revolution* van 1688 in de schoot werd geworpen. Als uitkomst van de lange machtsstrijd tussen Oranje en Amsterdam na de Oranjecoup vijftien jaar eerder, ontstond volgens mij niet alleen een nieuwe politieke maar eveneens een nieuwe dynastieke orde. Met de derde orangistische staatsgreep van het 'rampjaar' 1672-1674, ging het Bickerse Arcadia voor een groot deel aan het stadhouderlijk hof verloren, terwijl zich in de strijd tegen de Fransen uit de (land-) adellijke legeraanvoerders een nieuwe hofkring vormde die met nieuwe vormen van tuinaanleg een 'vorstelijk' stempel op het landschap drukte.

Onder aanvoering van Maria I Stuarts factie aan het hof, in het bijzonder in de persoon van Willem III's leermeester de intrigant Frederik van Nassau-van Zuylestein, ondersteund door Willems favoriet Hans Willem Bentinck (1649-1709) en De Witts opvolger als raadpensionaris Gaspar Fagel (1634-1688), maakten nieuwe centralistische regeringsreglementen een einde aan het Eeuwig Edict dat de prins na het overlijden van zijn vader Willem II had uitgesloten van het stadhouderschap. Het verleende hem de volle bevoegdheid tot de magistraatsverkiezingen, wat leidde tot een ware zuiveringsgolf onder de lokale besturen. Met het herstel van Oranje werd het stadhouderschap in feite erfelijk verklaard, al zou het hof in de Republiek nooit absolutistisch worden. Anders dan in de Habsburgse landen of in Frankrijk na de verdrijving van de protestantse adel konden in de Republiek de door de Staten onteigende adellijke goederen en kloosterdomeinen niet door het hof – als leenheer – aan hovelingen – worden vergeven. Wel gebeurde dat na 1688 op grote schaal met de door Oranje onteigende Ierse bezittingen.⁵⁷ Om zijn strategische positie op het platteland te versterken moest de prins zelf zijn apanage zien te vermeerderen. Zo verwierf het huis Oranje-Nassau nog rond 1648 uit Arenbergs bezit het Brabantse leen Zevenbergen, de Hollandse baronie van Naaldwijk en de hoge heerlijkheid Wateringen. De hoge heerlijkheden Capelle aan de IJssel, Heemskerk en Polsbroek met de bijbehorende kastelen, en andere Arenbergse bezittingen waren eerder al in patricische handen gevallen, zoals Zuid-Polsbroek aan de familie De Graeff.⁵⁸ Zelfs als landheer moest het hof dus in een *balance of power* in alle geledingen van het staatsbestel concurreren met adel en steden; zie hier de oorsprong van het stadhouderlijk patronagestelsel, dat van hoog tot laag een voortdurende 'influencerings' van benoemingen beoogde, maar altijd kon rekenen op tegenkrachten.

Toch was er één geweest waar de stadhouder na 1672 vrijwel absoluut regeerde: Utrecht. Onbeschermd door de Hollandsche Waterlinie zag de Stichtse adel zijn kastelen dat jaar aan Franse plunderingen ten prooi vallen (waarvan slechts Zuylestein bleef gespaard door bemid-

herdruk; Groningen 1978) 246. Roorda presenteert zijn prosopografische benadering van de factiestrijd van 1672 expliciet als een alternatief voor de 'verwrongen en eenzijdige kijk' van de Leidse historische school van Robert Fruin en zijn leerlingen; Ibidem, 11-27.

57 De opheffing van de Franciscaner orde in Spanje volgde uit Filips II's diocesane kerkhervorming; Geoffrey Parker, 'Still "Philippizing" after all these years. A review of publications commemorating the quartercentenary of Philip II's death, 1598-1998', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114 (2001) 2, 26.

58 De voornaamste Arenbergse bezittingen in de Noordelijke Nederlanden van Karel van Ligne, hertog van Aerschot en eerste prins van Arenberg (1550-1616) kwamen van Aerschots moeder Margaretha van der Marck, gravin Arenberg (1527-1597), de Brabantse van zijn grootmoeder Maria van Glymes-Bergen, vrouwe van Zevenbergen (1490-1566), echtgenote van Louis de Ligne-Barbancon, en van zijn echtgenote Anna Van Croy; J. Roegiers e.a. *Arenberg in de lage landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002) passim.

Paleis Soestdijk door Gerard Valck, 1695. Dit is het jachtpaleis na de aankoop van de buitenplaats door prins Willem III, verbouwd door Maurits Post die eveneens verantwoordelijk was voor de tuinaanleg, waarvan Stoopendaal en De Leth deze vogelvluchtgravure maakten na Willems Glorious Revolution in Engeland. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

deling van Willem III's oom Karel II aan het Franse hof). Daarna gaf de stedelijke magistraat de stad Utrecht vrijwillig over aan Lodewijks troepen. Uit straf voor het Utrechts 'verraad' machtigde de Staten-Generaal de prins in 1674 tot de 'bestelling' van de op de Fransen heroverde gewesten Utrecht, Gelderland en Overijssel, waarna de prins alle benoemingen aan zich zou trek. Daarnaast wisten Willem III's machtige steunpilaren Nassau-Zuylenstein, Willem Adriaan van Nassau-Odijk (1632-1705) en Johan baron van Reede van Renswoude (1593-1682) bovendien de gezuiverde Staten van Utrecht te bewegen tot een 'schenking' aan de prins van de hoge en vrije heerlijkheden en ambachten van Soest, Baarn, Ter Eem en de beide Eemnessen, uit 'berouw ende leetwesen van alle onze meenigvuldige zonden en ongerech-

tigheden'.⁵⁹ Interessant genoeg legden de Staten met dit geschenk van een 'jachtvermaeck' om de prins van Oranje te helpen ontspannen na zijn 'glorieuse herstellinge van den Staat', al direct een verband met zijn aankoop datzelfde jaar van de voormalige hofstede van mr. Jacob de Graeff, alsmede andere Bickerse bezittingen, zoals Eyckendal (1640) van Johan Hooft.⁶⁰ Met deze schenking van alle heerlijke rechten, inclusief de jachtrechten, over Gooi- en Eemland waren immers Soestdijk en de overige Bickerse stamgoederen onder prinselijk gezag geplaatst. Daarmee viel dit Amsterdamse territoir voortaan binnen de Nassause invloedssfeer als een van de stadhoudelijke domeinen, bestuurd vanuit Het Loo op de Veluwe.

Soestdijk, dat aan het begin stond van Willems vele bouwactiviteiten, bleef tot aan de glorieuze revolutie van Willem en Maria II Stuart in Engeland in 1688 hun geliefde zomerresidentie. Nadien verkozen zij in de Republiek het in 1684 verworven Het Loo als hun nieuwe buitenresidentie. Dat werd toen van een nog veel vorstelijker tuinaanleg van internationale allure voorzien. Via een complex van 'koningswegen' dwars over de Veluwe getrokken werd dit 'koninklijke' paleis als het ware ruimtelijk ontsloten en met de nieuwe hovelingenpaleizen Middachten, Voorst, Amerongen, Zeist en óók Soestdijk verbonden. Magistrale vogelvluchtprenten van de in Marotstijl ontworpen vorstentuinen van Willems adellijke favorieten getuigden als 'prints of power' van de rationele wijze waarop zelfs de natuur door deze godsvruchtige heersers tot beschaving was gebracht.⁶¹

VERHOOFSING EN VERNEDERING

Het is opmerkelijk hoe nog tot op heden het beeld wordt gekoesterd van de goede band van de staatsgezinde familie De Graeff met het Oranjehof. Cornelis de Graeff was inderdaad Amalia van Solms adviseur geweest tijdens haar hofstrijd met de Stuarts. Ook was hij, samen met Johan de Witt, statenvoogd over haar kleinzoon prins Willem, die nog op Soestdijk met de jonge Pieter de Graeff had gespeeld. Al in 1660 had De Graeff de Staten-Generaal verzocht om Willems geliefde oom Nassau-Zuylestein wegens kwade beïnvloeding uit zijn omgeving te verwijderen.⁶² De ongekende familietrots blijkt wel uit de vorstelijke entourage waarmee Pickenoy's leerling Thomas de Keyser (1596-1667) in diezelfde tijd Cornelis en Catharina Hooft met hun zoons en zwagers in een vierspan en steigerend paard – het klassieke heersersembleem – voor het familiebuiten heeft geportretteerd.⁶³ Het verhaal gaat dat de in 1672 uit de ambten ontslagen Amsterdamse burgemeesters, de broers Pieter en Jacob de Graeff (zoons van Cornelis) en hun neef Andries de Graeff een jaar later, toen zij uit hun ambt ontslagen in Willems veldtochten tegen de Fransen meetrokken, Soestdijk bij wijze van verzoening aan de prins 'aan-

⁵⁹ Staten van Utrecht, resolutie 13.09.1674, geciteerd bij Heimerick Tromp, *Het Huys te Soestdijk. Het Koninklijk Paleis Soestdijk historisch gezien* (Zutphen 1987) 18-19.

⁶⁰ Tromp, *Het Huys te Soestdijk*, 34-35.

⁶¹ Vergelijk De Jong, *Natuur en Kunst*, passim; Vanessa Bezemer Sellers, *Courtly Gardens in Holland 1600-1650* (Amsterdam/Woodbridge 2001) passim.

⁶² Brief Cornelis de Graeff aan de Staten-Generaal, 18.11.1660; geciteerd bij Tromp, *Het Huys te Soestdijk*, 28. Ook in 1655 in een brief aan De Witt repte Cornelis de Graeff al over een bespreking op Soestdijk om de macht van Oranje te breken.

⁶³ RKD Images, 'Cornelis de Graeff komt met zijn vrouw en zonen aan bij zijn buitenhuis Soestdijk', afb. nr. 0000198448, St. tot Expl. V.h. Rijksbureau v. Kunsthist. Documentatie, <https://rkd.nl/nl/explore/images/165117>, geraadpleegd 27 januari 2015.

boden'.⁶⁴ Maar wat viel er te verzoenen na de gruwelijke slachting van de gebroeders De Witt, waarbij toch Zuylensteins betrokkenheid overduidelijk was? Wat was dat voor een 'gift' van Johans zwagers van hun geliefde familiehuis aan de gehate Oranjevorst?⁶⁵

Precies zoals de Lodewijk XIV's 'creatures' die tot magnaten dreigden uit te groeien, hun titels, huizen en landerijen aan het hof verloren, lijkt ook de overdracht van Soestdijk geen gebaar van verzoening maar van onderwerping te zijn geweest. De prins eigende zich na de uitschakeling van de 'Wittense' factie het meest geliefde huis van de De Graeffs en Bickers toe ter ontering van hun dynastieke identiteit. Binnen de context van de orangistische revolutie was een openbaar protest of een rechtszaak uitgesloten. Maar wat die 'verzoening' aan verborgen leed betekende, mag blijken uit de wijze waarop Willems favorieten zich in de jacht op fortuin vervolgens vergrepen aan de Amsterdamse erfdochters.

Buitengewoon indrukwekkend was, zoals bekend, de tuin van Heemstede bij Houten; de 'slapende' ridderhofstad van de Utrechtse magistraat Diederick van Velthuysen (1651-1716), die de katholieke edelman Pieck als leenheer was opgevolgd, en waar omstreeks 1700 de Marotstijl van Het Loo werd geïmiteerd met een vorstelijke aanleg van maar liefst 250 meter breed en 1200 meter diep (naar de oorspronkelijke polderverkaveling) met een zichtas van twee kilometer – visueel verheerlijkt in Stoopendaals beroemde gravures naar prentwerk van De Moucheron, waarin de op de cartografische kaarten herkenbare parallelvorm vakkundig was rechtgetrokken. Hoewel geen adellijke hovelingen aanleg werd deze 'heerlijke' regentenplaats gestoffeerd met de bustes van de vier prins-stadhouders en – als eerbetoon aan hun 'nazaat op den troon van Brittenlandt' – een vorstelijke triomfboog en Herculesfontein. Lucas Rotgans (1653-1710), de schepper van het heldendicht *Wilhelm de Derde* (1698), dichtte dan ook over Heemstede: 'Veldthuysens yver doet Oranjes Prinssen praalen in't midden van de hof'.⁶⁶

Maar hoe kwam Velthuysen, een Utrechts patriciër die door aankoop van een kloostergoed als geëligeerde in de Staten zat, aan het fortuin voor een dergelijke vorstentuin? Welnu, dat dankte hij aan zijn huwelijk in 1678 met Alide de Graeff (1651-1738), erfdochter van Andries de Graeff en Elizabeth Bicker van Swieten, met wie hij het oude Huis te Houten omtoverde tot een der fraaiste Stichtse buitenplaatsen. In het jaar van overlijden van zowel Alida's vader, broer en schoonzuster was Diedericks verstandshuwelijk wel een der meest uitgekookte verbintenissen van de zeventiende eeuw. Zes jaar nadat prins Willem de Amsterdamse burgemeester met heel de 'Bickerse Ligue' uit de ambten had gezet, wist Van Velthuysen zich door dit arrangement feitelijk als het nieuwe familiehoofd meester te maken van tenminste de helft van het Bickerse fa-

64 Coppins, *Baanse Luthoven*, 41-42. Nog bij Cornelis de Graeffs nalatenschap werd Soestdijk op fl. 30.000,- geschat, maar blijkens de koopakte werd door de prins slechts fl. 18.755,- betaald. Zie voorts voor deze 'verzoening' Tromp, *Het Huys te Soestdijk*, 20-21 en 30-31.

65 In het door Willemijn Fock bestudeerde dagboek van Pieter de Graeff, beter gezegd de VOC boekhouding waarin hij ook zijn persoonlijke aankopen en besommingen noteerde, komt duidelijk naar voren hoezeer 1672 een dip betekende in de uitgaven aan huizen, interieurs en tuinen. Feitelijk kwam alles tot stilstand totdat pas jaren later een nieuwe uitgavengolf rond Ilpenstein op gang kwam. Zie Willemijn Fock, *Het stempel van de bewoners* (afscheidsrede Universiteit Leiden; Leiden 2007) 7 e.v.

66 L. Rotgans, 'Stichts Landtgezang op Heemstede. Aan den hoogedelen welgeboren Heere, Diderik van Velthuizen, Heer van Heemstede, Williskoop, Kortheeswyk...'. in: *Ibidem*, *Poëzy van verscheidene Mengelstoffen* (Leeuwarden 1715) 265-78. Zie voorts De Jong, *Natuur en Kunst*, 113-129 en 149; E.A. de Jong, 'Nederlantze Hesperides'. *Tuinkunst in de tijd van Willem en Mary, 1650-1702*, in: John Dixon Hunt en Erik de Jong red., *The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary* (*Journal of Garden History*) 8 (1988), 2/3, 30; Van Lit, *Kastelen en buitenplaatsen in Rijnland*, 29; B. Olde Meierink, 'Conflict tussen oude en nieuw. De zeventiende eeuw', in: Janssen e.a., *1000 jaar kastelen*, 152; Mathilde Molthof, 'De architectuur', in: H. Fölting e.a., *Buitenplaatsen in en om Den Haag* (Zwolle 1992) 85-87.

miliefortuin. Hoewel Alida's gearrangeerde huwelijk in zekere zin haar naam weer 'salonfähig' maakte, putte zij haar vreugde slechts uit haar tuinen waarvan de schoonheid evenredig steeg met de sociale stijging van haar prinsgezinde echtgenoot. Als gunsteling van het hof bracht Van Velthuysen het zelfs tot president van de Utrechtse Staten.⁶⁷

Dat de hofkliek zich met deze strategische alliantie via de Bickerse erfdochteren doelbewust hun Amsterdams fortuin toe-eigende, blijkt mijns inziens al evenzeer uit de uithuwelijking in 1681 van Alida's jongere en enige zuster Arnoldina (1652-1703) aan Willem III's hofmeester Transisalanus Adolf baron van Voorst tot Jaersvelt, Hagenvoorde enz. (1651-1707). Nu er zulke bedragen en belangen op het spel stonden, bleek de schande van een niet-*ebenbürtig* huwelijk voor een ridder van dit hoofse slag niet opgewassen tegen de verleiding van het aan de haak slaan van Amsterdamse rijkste koopmansdochter. Ofschoon volgens ingewijden onbekwaam voor de oorlog en 'incapabel tot (de) ampten' mocht deze Overijsselse edelman van acht adellijke kwartieren – die parmantig resideerde op het Haagse Lange Voorhout en zijn buitenresidentie in het Sallandse Wijhe – vanwege zijn Utrechtse stamgoed compareren in de Stichtse ridderschap. Daarenboven had de prins hem ook nog begeven met de wel zeer gevoelige posten van drossaard van Soestdijk en maarschalk van Eemland. Als zodanig behartigde Jaersvelt ('Voorst') de vroegere Gooise bezittingen van Andries' broer Cornelis de Graeff, op grond waarvan hij eveneens zitting had in de Hollandse ridderschap.⁶⁸

Ondertussen was Arnoldina of Aertje om haar huwelijk met 'Voorst' niet te benijden gezien de vele hoertjes en maîtresses waarmee deze 'onbeleefde geck' zich volgens Constantijn Huygens junior (1628-1679) omringde.⁶⁹ Slechts vanwege het dreigende verlies van haar erfenis zou Jaersvelt na Arnoldina's overlijden in 1703 hebben afgezien van een nieuw huwelijk met een courtesane.⁷⁰ De familie De Graeff had dan ook in 1681 bij het gearrangeerde huwelijk met deze notoire klaploper een bruidsschat ter waarde van maar liefst 556.379 gulden aan goederen ingebracht. Het zegel van de prins van Oranje prijkt nog op het door Van Velthuysen als *chef de famille* ondertekende charter van de huwelijkse voorwaarden in het Amsterdamse familiearchief De Graeff.

67 De Jong, *Natuur en Kunst*, 113-117. Alida de Graeff's vader zowel als oudere broer mr. Cornelis de Graeff en schoonzuster Agneta Deutz zijn allen in 1678 overleden, waarna het familiefortuin vererfde op Alida en Arnoldina vererfde. Het huwelijk Van Velthuysen-de Graeff bleef kinderloos en werd zelfs nooit geconsumeerd, zoals de echtgenoot venijnig zou opmerken in zijn testament van 1716. Zo ontzegde de Stichtse heer-regent bij zijn overlijden zijn weduwe zelfs de haar toegezegde som van 40.000 gulden (een schijntje van de erfenis in haar huwelijk ingebracht), omdat hij 'noijt haer vleesluk heb bekendt, maer sulcks altydt van haer is belet en gewijgert. Zie GA Utrecht, inv. nr. U 118a4, aktenr. 118-1; geciteerd bij Carry Coppée, 'Jan Mast, een Utrechts beeldhouwer van grafmonumenten in de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 5, 180. Het besloten testament werd geopend op 1 september 1716 door de erven. Volgens een dagboekantekening van graaf Bentheim zou Madame Velthuysen na het horen van de clausule hebben geschreeuwd: 'Dat het heij gelogen als een schelm!' Geciteerd uit een niet nader omschreven dagboek van 'graaf Bentheim' tijdens zijn verblijf samen met de jonge prins van Nassau-Siegen in Utrecht in 1718, bij H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel* (Alphen aan den Rijn 1982) 172-174.

68 Van Voorst tot Voorst bewoonde als hofmeester Lange Voorhout 40 in Den Haag van 1684-1707; zijn schoonzuster Alida de Graeff, vrouwe van Heemstede zou als weduwe nog van 1706-1710 nog LV 38 bewonen, maar na 1716 verruilde Alida dit voor LV 40, dat nadien kwam aan mr. Johan de Graeff van Polsbroek, Purmerend en Ipendam en diens nazaten; Thera Wijsenbeek-Olthuis red. *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht* (Zwolle/Den Haag 1998) 264-265.

69 *Journal van Constantijn Huygens, den zoon zoon, van 21 October 1688 tot 2 Sept. 1696* (Utrecht 1876) dl. I, 51, 100, 166, 207 en 460, en voorts Coppée, 'Jan Mast', 189.

70 Arend baron van Wassenaer-Duivenvoorde bestempelde Mlle. Lancot (Van Lanschot), de maitresse van 'Mons de Jaersvelt', naar aanleiding van dit voorval in een brief van 10-2-1706 aan Portland als 'une personne infame'; N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Beninck, eersten graaf van Portland* (Den Haag 1928) dl. I, boek II, 484.

Kasteel Assenburg te Heemskerk door Claes Jansz. Visscher (II), 1612-1652. Links op de voorgrond een valkenier met drie honden. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

Daarmee werd tot in huiselijke kring het misleidende beeld van een verzoening uitgedragen.⁷¹

Met het tweede stadhoudersloze tijdperk na Willem III's overlijden in 1702 keerden echter Alida's kansen om zich te wreken op de schande die haar en haar familie was aangedaan. Na Arnoldina's overlijden verkreeg Velthuysen aanvankelijk het beheer over haar zusters deel in Jaersvelts erfenis, maar na zijn kinderloos overlijden in 1716 kreeg 'Aeltje' – die er evenzeer als haar zuster alles aan had gedaan de komst van een stamhouder te voorkomen – het vruchtgebruik van de vrije en hoge heerlijkheid.⁷² Daarnaast verwierf Madame Jaersvelt het huis aan de Lange Voorhout, en erfde zij eveneens het Amsterdamse 'Graeffhuis' in de Gouden Bocht, waar zij na het overlijden van haar vader geen stap meer had gezet.⁷³

71 GA Amsterdam, Archief familie De Graeff, toegangsnr. 76, nr. 645. Zie ook Coppée, 'Jan Mast', 188.

72 Jan H. Huiting, 'Jaersveld', in: Ben Olde Meierink e.a. red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 262. De auteur merkt op dat het oude slot in 1672 door de Fransen was verwoest, en maakt geen vermelding van Van Voorst tot Jaersvelt.

73 Na haar overlijden in 1738 werd Jaersveld door haar testamentair executeur 'verkocht' aan Cornelis Johansz. de Witt (1696-1769) – een kleinzoon van Johan én Cornelis – die er het nog bestaande Huis te Jaersveld (1760) liet optrekken. Het Haagse Huis Jaersvelt kwam aan de naam Johan de Witt vernoemde mr. Johan de Graeff van Polsbroek, Purmerend en Ilpendam (1673-1714) en Johanna Hooft (1678-1738), terwijl het Amsterdamse Huis de Graeff, samen met de Rijnlandse Vredenhof, vererfde aan Alida's petekind Alida Johanna de Graeff (1713-1757). Jaersvelt huis aan het Lange Voorhout 40, vererfde aan Jacoba Adriana de Graeff van Polsbroek (1710-1745). Johan de Graeff bewoonde eveneens Herengracht 573, Ilpenstein, en in Kennemerland huis Vogelensang en Huis Oud-

TOPOGRAFIE EN HERINNERING

Wachtend op betere tijden waren de weggezuiverde staatsgezinden na 1672 niet alleen in *Innere Emigration* naar hun buitens vertrokken, maar met de verhoofsing van het Sticht en het Gooi voltrok zich tegelijk een topografische verschuiving van de Amsterdamse buitenplaatcultuur. Terwijl de herinnering aan de gehate Loevesteiners in Gooi- en Eemland werd weggestuurd, trokken de De Graeffs en Deutz naar oudgrafelijke bezittingen in Kennemerland en Waterland. Jan Deutz' zoon Johan of Jean II (1655-1719), die met Maria Boreel (1669-1733) was gehuwd en een immens fortuin als keizerlijk factuur van kwikzilver vergaarde, zou nog als enige het oude stamgoed De Eult (1640) met het Baarnse Bos aanhouden (waaraan nog de Wittenlaan herinnert) – dat pas halverwege de achttiende eeuw bij Soestdijk is gevoegd. We zagen eerder al hoe Gerard Bicker van Swieten zich door zijn derde huwelijk in 1674 vrijheer van Oud-Haerlem en Kortembosch mocht noemen. Jean Deutz van Assendelft was niet alleen de eerste van zijn geslacht die in 1692 tot de Amsterdamse vroedschap doordrong, maar ook de eerste die aan de oude Hollandse duinstreek zijn heerlijke titel ontleende. Na eerder al via de vrouwelijke lijn uit Bickers bezit het Kennemerkasteeltje Akerendam te hebben verworven, mocht ook hij zich eind zeventiende eeuw vrijheer noemen na aankoop van Assendelft met de ridderhofstad Assumburg uit bezit der Renesses, waaraan hij later nog kasteel Reeuwijk bij Heemskerk toevoegde.

Terwijl de 'baronnen' Deutz in de volgende eeuw uitgroeiden tot de machtigste Amsterdamse regentenfamilie met een van de omvangrijkste Hollandse apanages aan heerlijkheden, werd op Assumburg en Ilpenstein meer dan ooit de herinnering aan de Gouden Eeuw gekoesterd. Hoezeer Ilpenstein voor de De Graeffs fungeerde als een *memorial shrine* blijkt uit een boedelinventaris van 1710, die enige jaren na het overlijden van Pieter de Graeff van Zuidpolsbroek is opgemaakt. Deze inventarisatie geeft een goede indruk van de uitzonderlijk rijke aankleding van het zeventiende-eeuwse huis met barokke schutterstukken als *Het Corporaal-schap van Cornelis de Graeff* (1642) van Jacob Backer (1608-1651), en een zeer hoogwaardige portretcollectie in de zogeheten Wittenzaal. Niet alleen hing er een portret van Maria de' Medici, de Franse koningin-regentesse die bij haar bezoek aan Amsterdam in 1638 door Banning Cocq's 'nachtwacht' feestelijk was ingehaald als een eerste *acte de présence* van de Bickerse *rois du pays*, ook hingen er Pickenoy's pendantstukken ten halve lijve van Cornelis de Graeff en zijn eerste echtgenote Geertruid Overlander uit 1633 (nu Scheepvaartmuseum) en het ten voeten uit geschilderde portret van zijn achttienjarige tweede echtgenote Catharina Hooft (1618-1691) uit 1636, die wel als hoogtepunt van dit hoog-aristocratisch genre worden beschouwd. Catherina hing er eveneens op doek vereeuwigd door Frans Hals op het inmiddels wereldberoemde *Minne met een kindje* van 1619 in een goudbrokatenjurkje met kanten kapje en een zilveren rammelaar op de arm van haar zoogster, dat met de overige topstukken bij Ilpensteins boedelveiling van 1872 uit de familie verdween. Bertijds op Ilpenstein hingen de portretten nog als ensemble rondom het familie-icoon, een 'gegoten pleyster versilverd borstbeeld van wijlen d'Hr. Raed Pensionaris Johan de Witt zaliger' op pedestaal in het midden van de zaal, met de beeltenis gekeerd naar een schilderij van een vrouwelijk naakt, gezeten voor een spie-

Bronstee te Heemstede. Zie Rijken, *De Leidse Lustwarande*, 354; Wijsenbeek-Olthuis, *Het Lange Voorhout*, 265.

Officiëren en andere schutters van wijk II in Amsterdam onder leiding van kapitein Frans Banninck Cocq en luitenant Willem van Ruytenburch, bekend als de ‘Nachtwacht’. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

gel, met een slang in haar hand als verzinnebeelding van het verraad.⁷⁴ Ook bevond zich in de vroegere kamer van Cornelis de Graeff nog een kist met de mantel die Johan de Witt had gedragen toen hij in 1672 na een bezoek aan zijn broer Cornelis in de Gevangenpoort door belagers was neergestoken voordat beiden als slachtvee waren gevild door Haagse schutters in opdracht van Nassau-Zuylestein en de als vlootvoogd herstelde Cornelis Tromp (1629-1691).⁷⁵

Lagen dus aan de dynastieke verering van het voorgeslacht op Ilpenstein diepgewortelde politieke loyaliteiten ten grondslag die als het ware met het stamgoed aan volgende generaties waren doorgegeven, ook onder prinsgezinde kopstukken lijkt de buitenplaats deze dynastieke functie te hebben gehad. Men kan daarbij denken aan Cornelis Tromps buitenplaats Syllisburgh (naar zijn Zweedse verheffing tot graaf van Syllisborg) te 's-Graveland, het latere

⁷⁴ Moelker, *De heerlijkheid Purmerland*, 64-66 en 149. Zie voor de identiteit van Catherina Hooft, S.A.C. Dudok van Heel, ‘Een minne met een kindje’, *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 29 (1975), passim, en vergelijk voor Nicolaes Pickenoy's pendantstukken van De Graeff en Hooft en andere stukken uit deze uitzonderlijke collectie, Dudok van Heel, ‘Toen hingen er burgers als vorsten aan de muur’, 50 en 53.

⁷⁵ Moelker, *De heerlijkheid Purmerland*, 67-78.

Bezoek van koningin Henrietta Maria aan Adriaen Pauw op het Slot te Heemstede, 1642. Tweede staat vóór het onderschrift, met de lucht. Een gesigeneerde tekening door Jan Martszen de Jonge in spiegelbeeld in particuliere verzameling te Den Haag (in 1977), mogelijk de ontwerptekening voor deze prent. Naar tekening van Jan Martszen de Jonge, Amsterdam. Betreft Het Oude Slot (Heemstede) nog met een houten toegangsbrug. Na 1648 zou Heemstede door Pauw worden voorzien van een antiquiserende gemetselde 'Vredesbrug' met bogen. [Coll. Rijksmuseum Amsterdam]

Trompenburgh, waar de prinsgezinde vlootvoogd zichzelf en zijn vader vereerde met een aan Huis ten Bosch ontleende 'Trompenzaal', en het zeventiende-eeuwse kasteeltje Heemstede met zijn classicistische *pons pacis* of vredesbrug (1648) van 'ridder' Adriaan Pauw, wiens familie al sinds de remonstrantse twisten met de De Graeffs in vete verkeerde, en die voor zichzelf (in plaats van de Bickers, De Witt en Cornelis de Graeff) een hoofdrol in de Munsterse vredesbesprekingen opeiste. Vreemd genoeg hingen volgens een inventaris van 1733 in de koepel van François van Bredehoffs herenhuis aan de Beemsterringvaart te Oosthuizen, zelfs de wapens van de familie en de heerlijkheid tussen de portretten van de prinsen van Oranje én van Johan de Witt op wie een familielid nog een aanslag had gepleegd!⁷⁶ Over dit verschijnsel is nog maar weinig bekend, maar deze voorbeelden mogen volstaan om het belang van de herinneringsfunctie van deze lusthoven aan te geven.

76 Kooijmans, *Onder regenten*, 176.

TOT BESLUIT: TERRITORIALE POLITIEK

In het voetspoor van de achttiende-eeuwse landschapsschilders en prentenmakers is door kunst- en architectuurhistorici sinds lang de aandacht gevestigd op de bijbels-classicistische iconografie van het Amsterdamse tuinenlandschap en de Hollands-Stichtse vorstentuinen. Niettemin meen ik dat deze bijdrage aantoont dat er behoefte is aan meer onderzoek naar de politieke cultuur van de buitenplaats, in het bijzonder ook in bredere Europese samenhang met wat Chandra Mukerji voor het zeventiende-eeuwse Frankrijk ‘de territorialisering van de staat’ heeft genoemd.⁷⁷ Gesymboliseerd door Versailles, Het Loo, en Hampton Court herkent men dit territorialiteitsbeginsel evenzeer in het absolutistisch regime van Lodewijk IX als in het putschachtige regime van zijn protestantse rivaal Willem III. Hoewel de soevereiniteit in de Republiek zich niet bij de stadhouder maar bij de Staten lag, roomden politieke machten hier evenals in omliggende landen de handelsvermogens af door de verkoop van heerlijkheden aan nieuwe aristocraten voor wie de ultieme status van een *honnête homme* nog steeds werd uitgedragen door titels, landbezit en tuinkunst.

Waarom, zo kan men zich afvragen, is deze arcadische obsessie met familie, eer, land en heerlijkheden in de door twisten en oorlogen geteisterde republiek van de grote zeventiende-eeuwse landschapsschilders⁷⁸, nooit vanuit een perspectief van territoriale machtsvorming bestudeerd? De grote invloed van Huizinga’s opvatting dat de zeventiende-eeuwse regent op zijn gemakkelijke zomerbuiten in zijn diepste wezen door en door burgerlijk was laat wel zien dat de politieke cultuur van heerlijkheid en de daarmee verbonden titel nooit diep in de Nederlandse historiografie is doorgedrongen.⁷⁹ De gangbare veronderstelling dat de Hollandse regenten de herentitel uit burger trots afwezen als een adellijke ‘aperij’, verdient nuancering. Achter de schijnbare eenvoud van Amsterdamse burgerheren die zich tot in de negentiende eeuw ‘meneer Velsen’, ‘meneer Gunterstein’ of ‘meneer Heemskerck’ noemden ging naar het zich laat aanzien een welbewuste nabootsing van de ongetitelde ridderadel schuil.⁸⁰ Tegelijk moet worden opgemerkt dat deze titeljacht allerminst het héle patriciaat omvatte. Zij bleef beperkt tot een topelite van heer-regenten die naar Molières en Lully’s barokkomedie *Le bourgeois gentilhomme* (1670) een zéér aristocratische, deftige levenswijze praktiseerden die evenwel noch burgerlijk, noch adellijk was.⁸¹ Want hoe hoog deze heren ook stegen, zij werden nimmer ridder te paard. Gemengde huwelijken werden in oudadellijke kringen als een affront beschouwd, al bleken de grenzen niet zo hermetisch wanneer het belang van het hof en de hofkliek op het spel stond. In die zin zou men de uitkomst van de zeventiende-eeuwse crises

77 Chandra Mukerji, *Territorial Ambitions and the Gardens of Versailles* (Cambridge 1997) 18-21.

78 Vergelijk de intrigerende visie op het Hollandse picturale landschap als nostalgische omkering van het geometrisch geordende landschap én van twist, opstand en kriegsbedrijf, bij Anne Jensen Adam, ‘Competing Communities in the “Great Bog of Europe”. Identity and Seventeenth-Century Dutch Landscape Painting’, in: W.J.T. Mitchell red., *Landscape and Power* (2e druk; Chicago/London 2002) 35-76, en zie voorts Chr. Brown, *The Dutchness of Dutch Art* (Amsterdam 2002) passim, en Boudewijn Bakker, *Landschap en wereldbeeld van Van Eyck tot Rembrandt* (Bussum 2004) passim.

79 Johan Huizinga [Anton van der Lem bez.], *Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets* (oorspr. 1941; Amsterdam 1998).

80 Vergelijk nog voor de 19de eeuw Rob van der Laarse, ‘De hang naar buiten. De notabele levensvormen van het Amsterdamse handelskapitaal’, in: Rob van der Laarse en Yme Kuiper red. *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 25-48; Emma Los en Ben Olde Meierink, ‘Gelukkig op Geerestein. Het landadelijke leven van een Amsterdams patriciër op het Utrechtse platteland, 1834-1839’, in: Van der Laarse en Kuiper, *Beelden van de buitenplaats*, 49-70.

81 Vergelijk George Huppert, *Les Bourgeois Gentilshommes. An Essay on the Definition of Elites in Renaissance France* (Chicago/London 1977).

kunnen beschouwen als een met veel façadegedrag omgeven uitruil van politieke belangen, familie-eer en koopmansfortuin.

Tegenover de feodale band van de vroegere vorsten met hun vazallen stond vanaf de zeventiende eeuw de territoriale politiek van een absolute vorst die gezag ontleende aan een rationele ordening van staat en natuur, kortom 'het land', in de vorm van legers, wegen, kanalen, ontginningen en buitenplaatsen. In die rol volgde en vervolmaakte Willem III als het ware het voorbeeld van zijn grootvader Frederik Hendrik die aan het Franse hof was opgegroeid als petekind van Hendrik IV, Lodewijk XIV's protestantse grootvader. Ondanks een verschil in afkomst, aanzien en macht regeerden de Oranjes dan ook al evenzeer als de Bourbons hun land als een 'tweede Rome' gerepresenteerd in paleizen en vorstentuinen. Nadien kon de koningstadhouder zich als territoriaal vorst van Europese allure met zijn tuinenrijk al evenzeer als op zee en op het slagveld moeiteloos meten met de Zonnekoning.

Zoals we zagen schiep deze transformatie van de politieke en culturele orde talloze onzekerheden tussen adel, regenten en het hof. In de Republiek kwam hier nog bij dat de staat niet werd belichaamd door een vorst, maar door de Staten waarvan de stadhouder formeel slechts de hoogste dienaar was. Bovendien monopoliseerde Oranje-Nassau als enige, resterende hoge edele de gewestelijke ambtenbegeving terwijl de gewestelijke ridderschappen voor de nieuwe burgerheren gesloten bleven. Dit schiep de mogelijkheid in het eerste stadhouderloze tijdvak voor een dubbel patronagestelsel rond Oranje en Amsterdam, de stad die voor meer dan de helft bijdroeg aan de kosten van de staatsgezinde troepen waarover de prins het bevel voerde. Tegenover het adellijk relatiebeheer van de prins-stadhouder in de landgewesten ontwikkelde de Bickerse factie zo een eigen stedelijke ambtenbegeving. De Amsterdamse buitenplaatscultuur blijkt hiervan een betrouwbare graadmeter te zijn geweest. In de geopolitieke verschuiving van het Sticht naar het kerngebied van de oude Hollandse adel openbaarde zich de zeventiende-eeuwse machtsstrijd met het hof.